

ΜΕΡΟΣ Α΄

Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΓΡ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ
ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΔΡΑΜΑΤΟΥΡΓΙΚΟΙ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΣΜΟΙ
(1870-1884)

Η εμφάνιση στα ελληνικά γράμματα και η πατρική κληρονομιά¹

Ο μέσος όρος είναι πράγμα αγνωστον εις ημάς. Άλλοι θέλουν όλους τους μεγάλους άνδρας ελληνικής καταγωγής και άλλοι κανένα. Άλλοι βλέπουν παντού προστάτας του Ελληνισμού και άλλοι ουδαμού. Οι τελευταίοι μάλιστα διακρίνουν υποκρυπτομένους και τους περιφήμους δακτύλους.¹

Το 1857, όταν ο Γάλλος περιηγητής Άντον Προυστ ταξιδεύει στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, «η Αθήνα έχει 70 ράφτες και 50 υποδηματοποιούς που ντύνουν και υποδέχονται σύμφωνα με τη γαλλική μόδα, έναντι 6 ραφτάδων και 3 τσαγκάρηδων που ακολουθούν την παράδοση».² Την ίδια χρονιά έχουν ενταθεί οι προσπάθειες για τον εθνικό φορέα που θα οργανώνει τη θεατρική ζωή του τόπου και η Αρχαιολογική Εταιρεία ανασκάπτει το Ωδείο του Ηρώδου του Αττικού, κινήσεις που αποσκοπούν να αποδείξουν πως η ζυγαριά γέρνει προς τον εξευρωπαϊσμό, ενώ ταυτόχρονα επιβεβαιώνουν την άρρηκτη σύνδεση με τη βαριά κληρονομιά του νεαρού κράτους.³

Μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο και την αγγλογαλλική κατοχή του Πειραιά (1854-1857), ακολούθησε το ναυάγιο της πρώτης απόπειρας ίδρυσης Εθνικού

---

1. Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, «Θρύψαλα», *Μπουκέτο*, τχ. 299 (26-12-1929), σ. 1407.

2. Anton Proust, *Ένας χειμώνας στην Αθήνα του 1857*, μτφ. Ντίνα Νίκα, Ειρμός, Αθήνα 1990, σ. 71.

3. Δημήτρης Σπάθης, «Το νεοελληνικό θέατρο», στο: *Ελλάδα-Ιστορία-Πολιτισμός*, τ. 10, Μαλλιάρης-Παιδεία, Αθήνα 1983, σ. 19· Χατζηπανταζής, *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*, τ. Α1, ό.π., σ. 98-119 (κεφ. «Τα άγωνα χρόνια (1842-1858)»· Κωνσταντίνα Ριτσάτου, «Με των Μουσών τον έρωτα...» *Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και το νεοελληνικό θέατρο*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011, σ. 431-438 (κεφ. «Οι ανασκαφές στο Ωδείο του Ηρώδη του Αττικού»)· βλ. επίσης, Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας 14, ΕΜΝΕ, Μνήμων, Αθήνα 1993, σ. 84-86.

Θεάτρου (1856-1858), που οδήγησε τον Γρηγόριο Καμπούρογλου στη χρεοκοπία και το νοικοκυριό του σε πλειστηριασμό.⁴ Ο «Δράκος», ο γιος του, ήταν τότε πέντε-έξι χρονών, αλλά δεν ξέχασε ποτέ τη μέρα που πήραν τα έπιπλα και ότι άλλο υπήρχε στο σπίτι των γονιών του.⁵ Αν και οι νεότερες μελέτες του νεοελληνικού θεάτρου διαμορφώνουν διαφορετική θέση,⁶ ο Δημήτριος αντιλαμβανόταν τον πατέρα του ως «ιδεολόγο», που οι αντίξοες συνθήκες και οι κακοί άνθρωποι τραυμάτισαν ανεπανόρθωτα, αφού σε μεγάλο βαθμό ευθύνονται ακόμα και για τον πρόωρο θάνατό του στην Αίγινα το 1868.⁷

---

4. Τα γεγονότα επηρέασαν βαθιά τον γιο του Γρηγορίου και περιγράφονται με εύλογη πικρία: Καμπούρογλου, *Απομνημονεύματα μιας μακράς ζωής*, ό.π., σ. 30-34 και η κατακλείδα στις σ. 321-324, όπου ο «τορπιλισμός» του έργου του πατρός αποδίδεται «στην μικρότητα και τα συμφέροντα ωρισμένων ιδιοτελών ατόμων». Το ζήτημα του ναυαγίου της πρώτης προσπάθειας για Εθνικό Θέατρο, προεξάρχοντος του Γρ. Καμπούρογλου, έχει συζητηθεί αρκετά στις *Ιστορίες του ελληνικού θεάτρου και είναι γνωστά τα σχόλια του πρώτου ιστορικού Νικολάου Λάσκαρη, Ιστορία του Νεοελληνικού Θεάτρου*, τ. 2, Μ. Βασιλείου, Αθήνα 1939, σ. 123 κ.ε. Η σύνδεση του Γρ. Καμπούρογλου με το αθηναϊκό θέατρο ξεκινά από τις αρχές της δεκαετίας του 1840, μετά την αναχώρηση από την Αθήνα του Κωνσταντίνου Κυριακού Αριστία: βλ. Χατζηπανταζής, *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*, τ. Α1, ό.π., σ. 98-119. Για τη σημαντική παρουσία του Αριστία, βλ. τις μελέτες του Δημητρίου Β. Οικονομίδη: «Ο Κωνσταντίνος Κυριακός Αριστίας μέχρι της αφίξεώς του εις τας Αθήνας», *Ελληνική Δημιουργία*, τ. 5 (1950), σ. 43-46· «Από την ιστορίαν του νεοελληνικού θεάτρου και ρουμανικού θεάτρου. Συμβολή εις τα περί του βίου και της δράσεως του Κωνσταντινουπολίτου Κων/τίνου Κυριακού Αριστία (1800-1880)», *Αρχεῖον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 17 (1952), σ. 147-196· και «Το εν Βουκουρεστίω ελληνικόν θέατρον και οι μαθηταί του Κωνσταντινουπολίτου Κων/νου Κυριακού Αριστία», *Αρχεῖον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 19 (1954), σ. 161-192. Οι συμβολαιογραφικές πράξεις του Γρ. Καμπούρογλου με το Υπουργείο Εσωτερικών, καθώς και τα αντίστοιχα ΦΕΚ παρατίθενται στη μελέτη του Σιακκή, Δ. Γ. *Καμπούρογλου*, ό.π., σ. 27-29. Βλ. επίσης, Τροβάς, *Δημήτριος Καμπούρογλος*, ό.π., σ. 11· και Ζωγράφου, *Ο ευλογημένος Αθηναιογράφος*, ό.π., σ. 23-26.

5. Ο Γρ. Καμπούρογλου, σε ιδιωτικές επιστολές προς τη σύζυγό του Μαριάννα, αποκαλούσε τον γιο τους «Δράκο». Οι πρώτες αφηγήσεις για την πτώχευση του πατέρα, στο: Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλος, «Φιλολογικά Απομνημονεύματα Β'. Πώς έγραφα στίχους, χωρίς να γίνω ποιητής», *Νέα Εστία*, τχ. 65 (1-9-1929), σ. 696-699 και Καμπούρογλου, *Απομνημονεύματα μιας μακράς ζωής*, ό.π., σ. 24-25.

6. Χατζηπανταζής, *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*, τ. Α1, ό.π., σ. 111-119, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

7. «Ο πατήρ μου είχε καταστραφή εις την επιχείρησιν του Εθνικού Θεάτρου τω 1858. Είχεν ένα όνειρον: ν' αναστήση την Ελληνικήν Σκηνήν διά της ιδρύσεως Σχολής ηθοποιών. Εις τω μεταξύ ανέλαβεν ούτος την διεύθυνσιν του υπάρχοντος Θεάτρου, συνεκέντρωσε τους καλύτερους ηθοποιούς και συγχρόνως –αυτό ήτο το σπουδαιότερον διά την κοινωνικήν επίδρασιν και τον εξευγενισμόν– μετεκάλει εξ Ιταλίας τους αρίστους ωδικούς θιάσους προς εξευγένισιν του μουσικού αισθήματος του τόπου. Επετέθησαν τό-

Ο ερχομός του μικρού Δημητράκη στον κόσμο, το φθινόπωρο του 1852, συνδέθηκε με μια τρομακτική θύελλα που γκρέμισε τη μια από τις τρεις «κολώνες του Ολυμπίου Διός».⁸ Αρκετοί ποιητές συνέθεσαν αργότερα στίχους αντιμετωπίζοντας αυτήν τη σύμπτωση ως καλό οιωνό,⁹ και μαζί με τον συγγενή του συγγραφέα Δημήτριο Αλ. Γέροντα υποστηρίζουν πως ο Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου πήρε τη θέση της γκρεμισμένης «κολώνας», αφού «έγινε σύμβολο της αθηναϊκής ιδέας» κι επομένως στυλοβάτης της σύγχρονης-αρχαίας πόλης της Παλλάδας.¹⁰ Αν τα παραπάνω ηχούν υπερβολικά, δεν συμβαίνει το ίδιο με την εκτίμηση του Νιρβάνα, εξέχουσας φυσιογνωμίας στους κύκλους των νεορομαντικών της πρωτεύουσας: «Όλοι εμείς οι άλλοι μπορεί να είμαστε φίλοι της Αθήνας. Ένας είναι ο εραστής της: ο Δημ. Γρ. Καμπούρογλου».¹¹ Σε τούτη τη νεράιδα αφιερώνει ολόκληρη τη μακρά ζωή του ο συγγραφέας, αυτή βρίσκεται στο κέντρο των ερευνών και της αγάπης του.

τε εναντίον του, λόγω της μεγάλης επιχειρήσεώς του, πάντες οι αντιδραστικοί κατ' αρχήν, οι φθονεροί, οι οπισθοδρομικοί και ιδίως οι χίλιοι περίπου ιδιοκτήται των θεωρείων του θεάτρου Μπούκουρα και κατόρθωσαν επιτέλους να τον πτωχεύσουν. Ένα λεξικό του Βυζαντίου μάς άφησε μόνον στο σπίτι», Καμπούρογλους, «Φιλολογικά Απομνημονεύματα, Β'», ό.π., σ. 696. Το 1868 αποτελεί χωριστό κεφάλαιο στα *Απομνημονεύματα μιας μακράς ζωής*, ό.π., καθώς εκείνη τη χρονιά πεθαίνει ο πατέρας του (σ. 313).

8. Καμπούρογλου, *Απομνημονεύματα μιας μακράς ζωής*, ό.π., σ. 20. Γέροντας, *Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου*, ό.π., σ. 13.

9. Γεώργιος Στρατήγης, [άτιτλο κείμενο, στο:] *Εορτή προς τιμήν Δημητρίου Καμπούρογλου*, Πρωτοβουλία της Λέσχης Καλλιτεχνών Ατελιέ, Αθήνα 12 Φεβρουαρίου 1936, Ανάτυπο στο ΕΛΙΑ, σ. 14. Βλ. επίσης το ποίημα του Τίμου Μωραϊτίνη, στο ίδιο, σ. 9. Ο Γεώργιος Δροσίνης έστειλε το δικό του ποίημα συμμετέχοντας στον εορτασμό για τα ογδοντάχρονα του Καμπούρογλου στη *Νέα Εστία*, τχ. 141 (1-11-1932), σ. 1148.

10. Γέροντας, *Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου*, ό.π., σ. 13-14, όπου τυπώνονται ξανά οι στίχοι των τριών ποιητών.

11. Παύλος Νιρβάνας, [άτιτλο κείμενο, στο:] *Εορτή προς τιμήν Δημητρίου Καμπούρογλου*, Πρωτοβουλία της Λέσχης Καλλιτεχνών Ατελιέ, Αθήνα 12 Φεβρουαρίου 1936, σ. 10. Για τις φιλοσοφικές και αισθητικές αναζητήσεις του Π. Νιρβάνα, βλ. ενδεικτικά: Ευγένιος Ματθιόπουλος, *Η τέχνη πτεροφυεί εν οδύνη. Η πρόσληψη του νεορομαντισμού στην Ελλάδα*, Ποταμός, Αθήνα 2005, σ. 253-286.

Ο Γρηγόριος Δ. Καμπούρογλου και η πρώιμη σύνδεση του γιου του με το θέατρο και τη λογιόσύνη

[...] όταν η λογοτεχνική και μουσική γοητεία καταλαμβάνει την ψυχή μου, κάθονται εις το πατρικό μου κάθισμα, κι όταν η λαογραφική και ιστοριοδιφική, εις το μητρικό μου.¹²

Ο συγγραφέας δεν θα μπορούσε να περιγράψει με παραστατικότερο τρόπο τις κεντρικές αρτηρίες που επηρεάζουν βαθιά την πνευματική του συγκρότηση και αρδεύουν το ογκώδες και πολύπτυχο έργο του. Γι' αυτό είναι σκόπιμο να παρακολουθήσουμε αναλυτικότερα, σε χωριστά κεφάλαια, το έργο του Γρηγορίου και της Μαριάννας Καμπούρογλου, για να αντιληφθούμε το βάρος των γονεϊκών επιδράσεων και ιδιαίτερα τις επιπτώσεις στο πεδίο της δραματουργίας.

Μετά το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης, ο Γρηγόριος Δ. Καμπούρογλου, παιδί ακόμα, βρίσκεται με την οικογένειά του στην Οδησό.¹³ Εκεί ξεκίνησε η αγάπη του για το θέατρο, όταν στα μαθητικά χρόνια ανέλαβε τον ρόλο της Φατίμας στη *Ζαΐρα* του Βολταίρου, σε μια παράσταση που δόθηκε «εις απέραντον σιταποθήκη». Στην ίδια παράσταση, την κεντρική ηρωίδα υποδύθηκε ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, ενώ τη μετάφραση του έργου είχε κάνει ο δικός του πατέρας, Ιάκωβος Ρίζος Ραγκαβής.¹⁴ Ο Γρηγόριος Καμπούρογλου ήρθε στην Ελλάδα στα χρόνια του Καποδίστρια, περίπου είκοσι χρονών, και πήρε ενεργό μέρος στην πνευματική κίνηση του νεογέννητου κράτους: στην Αίγινα ήταν συντάκτης της γαλλόφωνης εφημερίδας *Courrier de la Grèce*.¹⁵

12. Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, «Φιλολογικά απομνημονεύματα. Δ'. Οι Ποιητικοί Διαγωνισμοί», *Νέα Εστία*, τχ. 67 (1-10-1929), σ. 802-804: 803, και Παπαγεωργίου, «Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου», ό.π., σ. 54.

13. Η πληροφορία υπάρχει σε πολλά βιογραφικά σημειώματα του Γρ. Καμπούρογλου. Ο γιος του αφηγείται με περισσότερες λεπτομέρειες τα πρώτα χρόνια της ζωής του πατέρα του: έμαθε τα πρώτα του γράμματα στην Κωνσταντινούπολη και στη συνέχεια σπούδασε στην Ελληνοεμπορική Σχολή της Οδησού. Λόγω της «ιδιοφυΐας του», ο παππούς του Δημητρίου τον έγραψε στη σχολή «Ρισελιέ», επίσης στην Οδησό, όπου μάθαινε ξένες γλώσσες. Μεταξύ των συμμαθητών του Γρηγορίου ήταν ο Πέτρος Παπαρηγόπουλος και ο Α. Ρ. Ραγκαβής. Καμπούρογλου, *Απομνημονεύματα μιας μακράς ζωής*, ό.π., σ. 317.

14. Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', Γεώργιος Κασδόνης, Αθήνα 1894-1895, σ. 129-131. Ριτσάτου, «*Με των Μουσών τον έρωτα...*», ό.π., σ. 384.

15. Λόγω της στενής σχέσης που ανέπτυξε ο Α. Ρ. Ραγκαβής με τον Γρ. Καμπούρογλου, υπάρχουν αρκετές σχετικές πληροφορίες στα *Απομνημονεύματα* του πρώτου. Ο

Από το 1845 δημοσίευε στην *Courrier d'Athènes* και το 1847 εκδίδει την *Ευτέρπη*, το πρώτο εικονογραφημένο περιοδικό του νεοσύστατου κράτους, το οποίο εκχωρεί στον αδερφό του Παντολέοντα Καμπούρογλου το 1852, τη χρονιά που γεννήθηκε ο Δημήτριος.¹⁶ Ο Α. Ρ. Ραγκαβής σημειώνει ότι ο Γρηγόριος Καμπούρογλου εκόσμησε την *Ευτέρπη* με σπουδαίες για την εποχή εικονογραφήσεις. Η φροντίδα του πατρός για το εικαστικό σκέλος του εντύπου πέρασε στον γιο του, ο οποίος πλαισιώνει αρκετά από τα έργα του με πολύ σημαντικό, για την εποχή, εικονογραφικό υλικό.¹⁷

Όταν έγινε πατέρας, ο φιλότεχνος Κωνσταντινοπολίτης ζητούσε να παίρνουν τον γιο τους στο θέατρο, διότι ήταν της γνώμης «ότι του παιδιού έπρεπε να διαμορφωθεί κυρίως η ψυχή διά του θεάτρου και της μουσικής».¹⁸ Οι άριες του ιταλικού μελοδράματος ήταν μάλλον μια δύσπεπτη τροφή για τον μικρό Καμπούρογλου. Άμαθος ακόμα στις νυχτερινές σειρήνες των τεχνών, όταν κουραζότανε, το έριχνε στον ύπνο, για να ονειρευτεί τη συνέχεια της παράστασης σε ένα κρεβατάκι τοποθετημένο ειδικά για την αφεντιά του στο μεγάλο θεωρείο του διευθυντή του θεάτρου Μπούκουρα.¹⁹ «Φαίνεται

Ραγκαβής, ό.π., βλ. ενδεικτικά, τ. Α', σ. 129-131, σημειώνει την παρουσία και τις δραστηριότητες του Γρηγορίου στην Αίγινα και το Ναύπλιο και τον ερχομό του στη νέα πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου, την Αθήνα, το 1834. Ο Δημήτριος Καμπούρογλου, *Απομνημονεύματα μιας μακράς ζωής*, ό.π., σ. 319, συμπληρώνει ότι στη συνωμοσία των Ναπαίων το 1839, ο πατέρας του συνελήφθη άδικα και στη συνέχεια απομακρύνθηκε από τη δημόσια υπηρεσία και επιδόθηκε στη δημοσιογραφία.

16. Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά*, ό.π., σ. 58-79. Ο μελετητής σημειώνει ότι ο Γρ. Καμπούρογλου ήταν «τέλειος γνώστης της γαλλικής και ιταλικής γλώσσας», και η *Ευτέρπη* έφερε σε επικοινωνία το ελληνικό κοινό με την ευρωπαϊκή φιλολογική κίνηση (σ. 60). Στα περιεχόμενα των τόμων του περιοδικού, το οποίο διακρίνεται για συστηματική βιβλιογραφική δομή, βρίσκονται ιστορικές πραγματείες, περιγραφές τόπων, μνημείων, ηθών και εθίμων, ελληνική φιλολογία και μεταφράσεις από την ευρωπαϊκή λογοτεχνία, καθώς και κείμενα του Αλ. Δουμά, του Ευγ. Σκριμπ, κ.ά. Ο Δ. Καμπούρογλου προσπάθησε να ξαναβγάλει την *Ευτέρπη* και κυκλοφόρησε μια σχετική αγγελία το 1878, αλλά η προσπάθεια έμεινε απραγματοποίητη (σ. 70).

17. Ένα από τα πιο αξιοπρόσεκτα για το εικαστικό τους σκέλος είναι το: Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου (Ακαδημαϊκός), *Αι Αθήναι που φεύγουν*, Εκδόσεις Κογεβίνα, Αθήνα 1933, με πολύ ενδιαφέρουσα εικονογράφηση του Λυκ. Κογεβίνα.

18. Καμπούρογλου, *Απομνημονεύματα μιας μακράς ζωής*, ό.π., σ. 274. Λεπτομέρειες για τις επισκέψεις στο θέατρο Μπούκουρα μαζί με τους γονείς του, βλ. επίσης στο Καμπούρογλους, «Φιλολογικά Απομνημονεύματα. Δ'», ό.π., σ. 803.

19. Καμπούρογλου, *Απομνημονεύματα μιας μακράς ζωής*, ό.π., σ. 273-274. Βλ. επίσης, στο ίδιο, σ. 321-324. «Ενώ όμως με ενανούριζεν η μουσική εις το μελόδραμα, με εξυπνούσαν κάθε τόσο αι τελευταία δυνατά φωνά του βαρυτόνου ή αι οξείαι του τενόρου και αι στριγγαί της πρίμας και τότε οι παρακαθήμενοι με εθώπευαν εις την ράχην διαβεβαιούντες με ότι δεν συνέβη τίποτε δικαιολογούν τον τρόπον μου [...]. Αλλοίμονό μου όμως, όταν ηκούοντο αι άγριαι κραυγαί δραματικού τινός ήρωος ελληνικής τραγωδίας.

λοιπόν», γράφει ο ίδιος, «ότι η ψυχή μου κατά τους θεατρικούς ύπνους μου (μελοδραματικούς και δραματικούς), απηλλαγμένη της αντιδράσεως του σώματος, ήρχισε να μου επιβάλλη εμπνεύσεις μουσικές και σκηνικές». ²⁰ Οι γεροντικές αναμνήσεις του Δημητρίου δεν αφήνουν αμφιβολίες πως ο πατέρας συνέβαλε καταλυτικά στη στενή σχέση του γιου του ιδιαίτερα με τον κόσμο της σκηνής. Ο Γρηγόριος ευθύνεται ωστόσο, έστω και άθελά του, και για το παιδικό τραύμα που φαίνεται να βασανίζει τον συγγραφέα. Μια αιμορραγούσα κάθε τόσο πληγή που καθορίζει τις σχέσεις του νεότερου Καμπούρογλου με τον κόσμο του θεάτρου.

Ο Δημήτριος έχασε τον πατέρα του λίγα χρόνια μετά την έξωση του Όθωνα, όταν ήταν μόλις δεκάξι χρονών. Σ' αυτά τα τελευταία μαθητικά χρόνια, ακολουθώντας τη ρότα του καιρού του, δοκιμάζει τις δυνάμεις του στην ποίηση, και λίγο αργότερα οι πειραματισμοί του στον Αριστοφάνη οδηγούν στις πρώτες απόπειρες για τη σύνθεση κωμωδίας. Η πρόκληση για τη συμμετοχή στον Βουτσιναίο ποιητικό διαγωνισμό είναι ένα ισχυρό κίνητρο, και το 1872 υποβάλλει την πρώτη ολοκληρωμένη δραματουργική δοκιμή, την *Ευσυνειδησία και ασυνειδησία*, και αποσπά μόνο τιμητικό έπαινο.

Την επόμενη χρονιά, ωστόσο, θα δημιουργήσει μεγάλο θόρυβο κατακτώντας τη δάφνη του ίδιου διαγωνισμού με τη «λυρική συλλογή» *Η φωνή της καρδιάς μου*. ²¹ Τα ποιήματα αυτά πρωτοστατούν στην καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας και εισπράττουν τα εγκωμιαστικά σχόλια του εισηγητή Γεώργιου Μιστριώτη. ²² Ο ασκούμενος ποιητής μοιάζει να προσπαθεί να

Επεταγόμενος σύσσωμος και έμενα άυπνος μέχρι τέλους της παραστάσεως. Το πράγμα διέφερεν, όταν μ' εξύπνουσαν τα γέλια του κόσμου διά κάποιαν φράσιν του κωμικού». Καμπούρογλου, «Φιλολογικά Απομνημονεύματα. Δ'», ό.π., σ. 803-804.

20. Όπως παρατίθεται στο: Γέροντας, *Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου*, ό.π., σ. 24.

21. *Παλιγγενεσία, 14-5-1873*: ανακοίνωση των αποτελεσμάτων του Βουτσιναίου. Λίγο περισσότερο από ένα μήνα μετά, στην ίδια εφημερίδα, *Παλιγγενεσία*, 22-6-1873, δημοσιεύεται η αγγελία της έκδοσης της «λυρικής συλλογής» *Η φωνή της καρδιάς μου*. βλ. Moullas, *Les concours poétiques de l'université d'Athènes 1851-1877*, ό.π., σ. 315-321. Πετράκου, *Οι θεατρικοί διαγωνισμοί (1870-1925)*, ό.π., σ. 43.

22. [Γεώργιος Μιστριώτης, εισηγητής], *Κρίσις του Βουτσιναίου ποιητικού αγώνος του έτους 1873*, Αθήνα 1873. Ο διαγωνισμός είναι «λυρικός» αυτή τη χρονιά και υποβλήθηκαν 35 ποιήματα. Ο εισηγητής, σχολιάζοντας το σύνολο των υποβληθέντων έργων, κατακρίνει τον ερωτόπληκτο πεσιμισμό, τη μελαγχολία, αλλά και τον υλισμό, και υποστηρίζει την εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στην κωμωδία και στη λυρική ποίηση (σ. 54). Αποκαλεί δε τον ποιητή της συλλογής *Η φωνή της καρδιάς μου* «μικρό Ανακρέοντα» ή «Χριστόπουλο». Ο Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 342, επισημαίνει ότι η βράβευση δημιούργησε μεγάλο θόρυβο και ότι ο Παλαμάς με μια συντροφία από νεαρούς επαρχιώτες ζήτησαν να γνωρίσουν τον «επαναστάτη» ποιητή. Βλ. επί-

ξεφύγει από το κατεξοχήν εγχώριο φαινόμενο, «το χιμαιρικό κατασκευάσμα του Ρομαντικού Κλασικισμού», που προσδιόριζε σε μεγάλο βαθμό τη φυσιογνωμία της θεατρικής ζωής στο μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα.²³ Η βράβευση της ποιητικής συλλογής τον Μάιο του 1873 θεωρήθηκε σκάνδαλο, καθώς μορφή και περιεχόμενο έρχονται σε ολοφάνερη ρήξη με την ποίηση της λεγόμενης Αθηναϊκής Σχολής.²⁴

Ο βραβευμένος νεαρός ποιητής έχει καταφέρει να παραγκωνίσει δαφνοστεφανωμένους, άλλοτε, συναγωνιστές του και τολμά να τυπώσει στο εξώφυλλο του μικρού τόμου, που εκδίδεται αμέσως, τους στίχους που δηλώνουν απερίφραστα τη στροφή στις εγκόσμιες απολαύσεις, την κατάφαση στην απλότητα και στη ρόδινη όψη της ζωής: «Αλλά το γλύκυσμα, αλλά ο έρωας / πάντα ωραία, πάντα γλυκά / γι' αυτά θα ζήσω, γι' αυτά πεθαίνω / τ' άλλα για μένα, μηδενικά».²⁵ Οι χαρακτηριστικοί τίτλοι των ποιημάτων στις μόλις τριάντα έξι τυπωμένες σελίδες («Έρωας και γλυκύσματα», «Τούρτας εγκώμιον», «Το αντιφάρμακον», «Τα ορεχτικά», «Η θηλειά» κ.ά.) αρχούν για να διαπιστώσουμε τη βαθιά ρήξη του ποιητή με την προγενέστερη ποίηση, τη

σης Παπαγεωργίου, «Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου», ό.π., σ. 55. Η μελέτη του συνόλου των δύο πρώτων ποιητικών διαγωνισμών για το διάστημα 1851-1877 στηρίζεται στα πορίσματα της εργασίας του Παν. Μουλλά, πρώτου ερευνητή του Ράλλειου και του Βουτσινάου: Moullas, *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes 1851-1877*, ό.π.

23. Βλ. Χατζηπανταζής, «Ο ιδιόμορφος χαρακτήρας του Ρομαντισμού», ό.π., σ. 63.

24. Μετά την τελετή του ποιητικού διαγωνισμού, ο Μιστριώτης επισκέφθηκε το σπίτι του βραβευμένου ποιητή για να συγχαρεί τη μητέρα του. Ακολούθησε πλήθος δημοσιευμάτων που κατακεραύνωναν τόσο τον εισηγητή όσο και τον Καμπούρογλου, βλ. Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, «Φιλολογικά Απομνημονεύματα Ι'. Τα μετά την βράβευση (συγχαρητήρια, επιθέσεις, υπερασπίσεις, αποκρηάτικον επεισόδιον, εκδίκησις διά παρωδιών)», *Νέα Εστία*, τχ. 82 (15-5-1930), σ. 510-513. Στο ίδιο κείμενο, ο συγγραφέας δεν κρύβει τον θαυμασμό του για τον Μιστριώτη, ο οποίος χαρακτηρίζεται «ελληνικώτατος και αγνός διδάσκαλος των Ελληνικών Γραμμάτων», (σ. 510). Ο Δημαράς κάνει μια πολύ εύστοχη διευκρίνιση για την «προοδευτική» στη δεκαετία του 1870 στάση του Μιστριώτη, που βράβευσε μια ποιητική συλλογή γεμάτη «νεοτερισμό και ελευθεροφροσύνη», τη *Φωνή της καρδιάς μου* του Καμπούρογλου. Σημειώνει ότι «το σύμβολο του ιδεολογικού αρχαϊσμού», όπως επικράτησε να χαρακτηρίζεται από τη δεκαετία του 1920 και εξής ο Μιστριώτης, διετέλεσε πρόεδρος «σωματείου προοδευτικού, του Διδασκαλικού Συλλόγου» και το 1875 χαρακτήρισε «ανθελληνικόν μίγμα» την ανάθεση της γλωσσικής διδασκαλίας σε κληρικούς. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του, η ζωή του, το έργο του*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1986, σ. 255-256.

25. Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, *Η Φωνή της καρδιάς μου*, Λυρική Συλλογή, Βραβευθείσα εις τον Βουτσινάου Ποιητικόν Αγώνα του 1873, Εκ του Τυπογραφείου των αδελφών Περρή, Αθήνα 1873. Οι στίχοι αναγράφονται στο εξώφυλλο αυτής της έκδοσης, που «τιμάται δραχμής».

μεγάλη απόσταση από τους στίχους και των καινοτόμων ακόμα της δεκαετίας του 1870, του Σπυρίδωνα Βασιλειάδη και του Δημητρίου Παπαρρηγόπουλου.²⁶ Η προσήλωση στην τερπνότητα του βίου, στα μικρά πράγματα του μάταιου τούτου κόσμου που γλυκαίνουν την πίκρα από τα βάσανα, είναι μια δημιουργική και διαχρονική, μια αξονική θα λέγαμε, συνιστώσα της ζωής του Καμπούρογλου.

Την εποχή που ο νεαρός συγγραφέας πιάνει τη δραματουργική πένα παρακινημένος από τα αριστοφανικά μαθητικά του γυμνάσματα, λόγιοι στυλοβάτες της πρώτης εξόρμησης για τη θεμελίωση του εγχώριου θεάτρου, όπως ήταν ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (1809-1892) και ο Δημήτριος Βερναρδάκης (1833-1907), βρίσκονται κιόλας στην ωριμότητά τους, ενώ τα κάστρα της αρχαιολατρίας έχουν αρχίσει να διαβρώνονται ουσιαστικά. Η δυναμική παρουσία της «γενιάς» που προετοιμάζει το έδαφος για την έλευση της επαναστατικής δεκαετίας του 1880 είναι γεγονός.²⁷ Τα αντι-ρομαντικά πνεύματα δημοσιοποιούν τον λόγο τους και οι πρώτες φωνές για τη στροφή στη λαϊκή παράδοση και ειδικά στο δημοτικό τραγούδι έχουν ήδη ακουστεί.²⁸

Ανάμεσα στους συντελεστές που βοήθησαν στο ξεφούσκωμα των υψηλών και των πεισιθάνων τόνων ήταν η είσοδος της ανάλαφρης γαλλικής οπερέτας στην Αθήνα στις αρχές της δεκαετίας του 1870.²⁹ Οι Έλληνες επαγγελματίες ηθοποιοί έχουν κερδίσει τις πρώτες σημαντικές μάχες,

26. «Αγαπώ και της αφράταις / αγαπώ και της λιγναίς, / θέλω της ξανθαίς της άσπραις, / θέλω της μελαχροιναίς» (σ. 35). Ο έρωτας θέλει παιχνίδια, τραγουδάκια και χαρές, «όχι στεναγμούς και δάκρυα / κι ομιλίας λυπηραίς» (σ. 34). Για τη διαφορετική στάση των ποιητών του τελευταίου τέταρτου του 19ου αιώνα απέναντι στο γυναικείο κάλλος, καθώς και μνεία των στίχων του Καμπούρογλου που παρωδούν τα ποιήματα του Α. Παράσχου, βλ. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Κατάρτι, Αθήνα 2007, σ. 144.

27. Πλούσια επεξεργασία και βιβλιογραφική επισκόπηση για τη χρήση και το περιεχόμενο της «γενιάς», βλ. στο Ευγένιος Ματθιόπουλος, *Η έννοια της «γενιάς» στην περιοδολόγηση της ιστορίας, της ιστορίας της λογοτεχνίας και της ιστορίας της τέχνης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2019, ιδιαίτερα τα κεφάλαια 2 και 3, σ. 55-76.

28. Σπυρίδων Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος*, εκδοθέντα μετά μελέτης περί μεσαιωνικού ελληνισμού, Κέρκυρα 1852· του ίδιου, *Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ; Σκέψεις περί ελληνικής ποιήσεως*, Αθήνα 1859· Νικόλαος Πολίτης, *Μελέτη επί του βίου των νεωτέρων Ελλήνων (σύγγραμμα βραβευθέν εν τω Ροδοκανακείω διαγωνίσματι)*, τόμος Α'. *Νεοελληνική μυθολογία*, Ν. Β. Νάκη & Karl Wilberg, Αθήνα 1871· Αλέξης Πολίτης, *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών. Προϋποθέσεις, προσπάθειες και η δημιουργία της πρώτης συλλογής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984.

29. Χατζηπανταζής, *Η ελληνική κωμωδία και τα πρότυπά της*, ό.π., σ. 113-138 (κεφ. «Η εισβολή του ψυχαγωγικού θεάτρου»).

διεκδικούν να στερεώσουν τη θέση τους και προετοιμάζεται το κλίμα που θα υποδεχτεί τον Νικόλαο Λεκατσά, ο οποίος θα πρωτοστατήσει αργότερα στη θεατρική ανανέωση.³⁰ Η πολιτεία αποφασίζει να δώσει για πρώτη φορά κρατική επιχορήγηση για την υποστήριξη του ελληνικού θεάτρου, μια κίνηση που μέχρι εκείνη την ώρα ευεργετούσε μόνο τους ξένους θιάσους.³¹ Τα υπαίθρια καλοκαιρινά θεατράκια στις όχθες του Ιλισού, προσφέρουν διέξοδο από το μονοπώλιο του θεάτρου Μπούκουρα. Οι κατακτήσεις, ιδιαίτερα στο είδος της μονόπρακτης κωμωδίας, σταδιακά δείχνουν την προσπάθεια απομάκρυνσης από την επιρροή του Μολιέρου, για να προχωρήσουν στον δρόμο της αστικής ηθογραφίας, όπως συμβαίνει στο *Γαμβρού πολιορκία* του Άγγελου Βλάχου.³²

Πριν εκπνεύσει η δεκαετία του 1870, πυκνώνουν οι φωνές που επικροτούν την προσγείωση στο ύφος της υποκριτικής τέχνης, μια προσγείωση προς την οποία πρέπει να συνδράμουν συγγραφείς και μεταφραστές θεατρικών έργων.³³ Ο Καμπούρογλου καλλιεργεί από πολύ νωρίς τη σάτιρα και τον αυτοσαρκασμό, επιλογές που δημιουργούν ένα δυναμικό πεδίο για να ξεκινήσει τη δραματουργική του πορεία στον χώρο της κωμωδιογραφίας. Η ίδια κατεύθυνση τον απομακρύνει δραστικά από τον ρομαντικό πεσιμισμό των ομοτέχνων του, αλλά και από τα «φαντάσματα», τις «σκιές» και τη σαγήνη της Παρακμής, από την ατμόσφαιρα δηλαδή στην οποία θα βουτήξουν πολλοί από τους νεορομαντικούς της Αθήνας.³⁴ Ο συγγραφέας δεν

30. Ταβουλάρης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 47-80· Κωνσταντίνα Γεωργακάκη, «Θέατρον Αθηνών: οι παραστάσεις στα χρόνια του Όθωνα», *Παράβασις*, τ. 2 (1998), σ. 143-180. Χατζηπανταζής, *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*, τ. Α1, ό.π., σ. 133-149 (κεφ. «Οι πρώτες επιτυχίες (1865-1871)· Αντρέας Δημητριάδης, Σαϊξπηριστής, άρα περιττός. Ο ηθοποιός Νικόλαος Λεκατσάς και ο δύσβατος δρόμος της θεατρικής ανανέωσης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2006, σ. 67-72· Χατζηπανταζής, *Διάγραμμα ιστορίας του νεοελληνικού θεάτρου*, ό.π., σ. 231-267 (κεφ. «Η εδραίωση της επαγγελματικής σκηνής στα χρόνια της πρώτης εγχώριας αστικής ανάπτυξης και η ταυτόχρονη άνηση της ηθογραφίας στη δραματουργία»).

31. Πρώτος ο Λάσκαρης είχε διαπιστώσει τη μεγάλη σημασία αυτής της αλλαγής, Νικόλαος Λάσκαρης, «Ανεκδοτική ιστορία», *Εστία*, 12-10-1911.

32. Χατζηπανταζής, *Η ελληνική κωμωδία και τα πρότυπά της*, ό.π., σ. 89-111 (κεφ. «Η πορεία προς την αστική ηθογραφία»· Κωνσταντίνα Γεωργιάδη, *Η συμβολή του Άγγελου Βλάχου στη διαμόρφωση του νεοελληνικού θεάτρου στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2006, σ. 67-80.

33. «[...] όσω καταβιβάζονται από αιθέρια ύψη εις προσγειότερα μέρη, όσω εγγύτερον εις την φύσιν φέρονται οι ημέτεροι ηθοποιοί, τόσω και φυσικότερον υποκρίνονται και αληθέστεροι φαίνονται αποβαλόντες τον στόμφον της απαγγελίας εις ον συνένοχος είναι πολλάκις και ο συγγραφεύς ή ο μεταφραστής», *Ραμπαγάς*, 22-7-1879.

34. Ματθιόπουλος, *Η τέχνη πτεροφυεί εν οδύνη*, ό.π., σ. 77· Αντώνης Γλυτζουρής,

θαμπώνεται από τις ραγδαίες αλλαγές της πρωτεύουσας, η οποία «επινοεί διαρκώς την αναστροφή των κανονισμών και των πολεοδομικών σχεδίων» της.³⁵ Αντίθετα, από πολύ νωρίς την αναγνωρίζει ως υπέροχο παλίμψηστο, του οποίου τα επάλληλα στρώματα που καλύπτουν το αρχαίο ελληνικό κάλλος όχι μόνο πρέπει να διασωθούν, αλλά και ν' αγαπηθούν. Ο Καμπούρογλου βρίσκεται ανάμεσα στους πρώτους που συλλαμβάνουν την αλλαγή των καιρών και εργάζεται για τη διαμόρφωση ενός νέου κοινού που ζει σε μια αρχαία-παλαιά, αλλά και «συγχρονισμένη», όπως θα την ονομάσει, πόλη. Με διαφορετικό πνεύμα συλλαμβάνει την αλλαγή ο Άγγελος Βλάχος, ο μεγάλος αντίπαλος του Ροΐδη, που θυμάται ότι στα μέσα περίπου του αιώνα, «ευθύς μετά το θέατρον εξετεινόντο κατάσπαρτοι αγροί και αλώνια θεριστών και άμπελοι περαιτέρω γλοάζουσαι», ενώ στα 1884 διαπιστώνει πως «Αι Αθήναι έχουν πλέον σιδηρόδρομον, δέκα όλων χιλιομέτρων».³⁶

Πόθοι αετού με φτερά πεταλούδας. Το πρώιμο θεατρικό έργο του Νίκου Καζαντζάκη και οι ευρωπαϊκές πρωτοπορίες της εποχής του. Συμβολή στη μελέτη της Παρακμής στη νεοελληνική δραματουργία των αρχών του εικοστού αιώνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009, σ. 105-136 (κεφ. «Η γοητεία της Παρακμής»).

35. Richard Scottier, *Η πόλη χωρίς το Έξω*, Futura, Αθήνα 2000, σ. 9, και Δημήτρης Δημηρούλης (εισ.-επιμ.), *Εμμανουήλ Ροΐδη Κείμενα για την Αθήνα των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σ. 18.

36. Άγγελος Βλάχος, «Πρώην και νυν Αθήναι» [1884], *Ανάλεκτα*, τ. Α' (1901), σ. 209-210 και 212, και Δημηρούλης, *Εμμανουήλ Ροΐδη Κείμενα για την Αθήνα*, ό.π., σ. 28-29.